

AKRABALIK TERİMLERİNİN ETNİK İSİMLENDİRMELERE YANSIMASI VE KULLANIMLARI ÜZERİNE¹

Hikmet KORAŞ*

Özet: Akrabalık terimleri, bir dildeki temel kelimelerdir. Bunlar kişilerin birinci, ikinci ve üçüncü dereceden yakınlığını ifade eder. Bildiride üzerinde durulan terimler birinci dereceden akrabalık terimleridir. Bu terimlerden en önemlisi bir topluluğun kaynağına işaret eden ilk kişi, bir topluluğun en büyüğü anlamına gelen terimlerdir. Bu terim her Türk topluluğunda farklıdır. Aslında topluluklardaki bu terimler ortaktır. Bu ortak terimler her toplulukta farklı şekilde kullanılmaktadır. Birisinde baba anlamına gelen terim bir diğerinde dede, bir başkasında abi yine bir başkasında ise mecazi olarak ata anlamında kullanılmaktadır. Bir diğer mesele bu terimlerin Türk topluluklarında aldığı şekildir. Birisindeki ata kelimesi bir başkasında tata, tate şeklini alabilmektedir. Yine ata kelimesi t ünsüzünün sedalılışması ile dada, dade, dede şeklini alabildiği gibi ünlünün incelmesi ile ede şeklini de alabilmektedir. Dikkat çeken bir diğer durum ise bu terimlerin zaman zaman şahıs ismi ve bir topluluk veya boyun ismi olarak kullanılmasıdır. Tatar, Gagauz gibi Türk topluluklarının isimlerinde bunu görürüz. Bunun yanında Türkiye’de bazı şehirlieleri ifade etmek için kullanılan gakkos, dadaş kelimeleri de bu konuda değerlendirilmesi gereken kullanımlardır. Bir topluluğu ifade etmese de bazı bölgelerde sık kullanılan Ökkeş gibi kelimeler de konu ile ilgili değerlendirilmesi gereken kelimelerdendir. Çalışma, üzerinde köken ve etimolojik yönden tartışılan kelimelere açıklık getirmesi bakımından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: ata, dede, baba, ana, dadaş, gakkos.

On the Reflection of Kinship Terms on Ethnic Nomenclature and Their Use

Abstract: Kinship terms are basic words in a language. These refer to the first-, second- and third-degree proximity of people. The terms emphasized in the declaration are first degree kinship terms. The most important of these terms are the terms that mean the first person to point to the source of a community and the largest of a community. This term is different in every Turkish community. In fact, these terms are common in communities. These common terms are used differently in each community. In one case, the term meaning father is used in another to mean grandfather, in another, it is used to mean brother, and in another, it is used figuratively to mean ancestor. Another issue is the form these terms take in Turkish communities. The word "ata" in one word may take the form "tata" or "tate" in another. Again, the word ata can take the form of dada, dade, dede with the voiced consonant t, and it can also take the form of ede with the voiced vowel. Another noteworthy situation is that these terms are sometimes used as personal names and as the names of a community or tribe. This can be seen in the names of Turkish communities such as Tatar and Gagauz. In addition, the words gakkos and dadaş, which are used to express some urban people in Turkey, are also usages that need to be evaluated in this regard. Words such as ökkeş, which are frequently used in some regions even though they do not refer to a community, are also words that should be evaluated regarding the subject. The study is also important in terms of clarifying the words that are discussed in terms of origin and etymology.

Key Words: ancestor, grandfather, father, mother, dadash, gakkosh..

Giriş

Etnik köken araştırmalarında en çok üzerinde durulan konulardan birisi, köken araştırması yapılan topluluğun isminin ait olduğu dil ve anlamı ile bu ismin yapısı ve etimolojisidir. 1880’li yılında Adelung’la başlayan ve hala devam eden Türk Lehçeleri tasnifinde isimlendirme de önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum neredeyse Türkleri bölmek ve parçalamakta bir esas haline gelmiştir. Her Türkolog kendine göre her Türk topluluğuna farklı isimler vermekte, onları kendine göre farklı gruplara dahil etmekte veya çıkarmakta, verilen isimler her Türkolog’un kendi yorumuna göre farklı olmaktadır. Yer ve bölge isimleri zaman zaman etnik isimlendirmede kullanılırken hanedanlık isimleri de kullanılmakta, zaman zaman tarihi olaylar çarpıtılmakta, bazı toplulukların hayat tarzı etnik isme dönüştürülmekte ancak sağlıklı bir sonuç elde edilememektedir.

Bu komedi oynanırken pek çok Türk kökenli Türkolog da sadece bu olanlara seyirci kalmakta, hatta bu saçmalama konusunda yabancı Türkologlarla yarışa girmiş gibi

¹ Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi BAP birimi tarafından SBT 2024/24-YEDEP numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hikmetkoras@gmail.com.

davranmaktadır. Değerlendirmeler yapılırken değerlendirilen toplulukların Türk olduğu, isimlerin kaynağının da Türkçe olması gerektiği, bunu anlamının yolunun onların hayat tarzı ve dünya görüşünü esas almaktan geçtiği sürekli göz ardı edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bütün Türk topluluklarının isimleri, araştırılması gereken konudur ve sağlıklı sonuçlara ulaşılması bu toplulukların birleşmesi ve sağlıklı bir geleceğe ortak adım atmaları konusunda şarttır. Gagauz, Tatar, Çeçen gibi etnik isimler yanında belli şehirlerde yaşayan insanları ifade eden gakkış, dadaş gibi isimlerle, bazı şehir ve bölgelerde kullanılan şahıs adı veya lakap olarak çok kullanılan Ökkeş gibi isimlerle hitap edati olarak kullanılan ede, eke, öke, ağa, aga, eme, ame, nene gibi kelimeler de bu konuda ele alınması gereken kelimelerdir. Bunlardan bazılarının akrabalık terimleri ile yakınlığı tespit edilmiş ve bu yakınlıktan hareketle yeni bir yaklaşıma dikkat çekilmiştir.

Akrabalık terimleri bir dildeki temel kelimelerden olmasına rağmen Morris Swadesh'in 100 temel kelime (Ercilasun, 2004: 192, 283) listesinde yer almaz. Anne, baba, dede, nine, kaynana, kaynata, ata, abi, abla, erkek kardeş, kız kardeş, amca, dayı, hala, teyze, yeğen, çocuk, torun gibi kelimeleri temel kelimeler listesine eklemek mümkündür.

Bir Türk topluluğunun ismi olan Tatar, Gagauz gibi kelimeler yanında Türkiye'de belli şehirlerde yaşayanları ifade etmek için kullanılan dadaş ve gakkış gibi kelimeler köken ve etimoloji olarak üzerinde tartışılan konulardır. Buna özellikle bazı şehirlerde çok sık kullanılan ökkeş gibi şahıs isimleri ve hitap edati olarak kullanılan eke, öke, ede, eme, ame gibi kelimeler de dahil edilebilir. Bunlar ciddi olarak incelendiğinde kelimelerin Türkçe olduğu, vaktinde akrabalık ifade eden bu kelimelerin uğradığı bazı değişikliklerle bugünkü hali aldığı görülür.

Ata, ana, aga, aka, apa, aba, ebe, aça, eçe, ene, ame, eke, öke, gibi kelimeler her Türk topluluğunda birinci anlam olarak bir ailenin ebeveynleri ya da ebeveynlerinden birini ifade etmek için kullanılırken ikinci anlam olarak bir ailenin en büyüğü, en ulusu, gerçek veya mecazi olarak kan bağıyla birbirine bağlı bir topluluğun kendisinden türediğine inanılan büyüğü anlamlarında kullanılmaktadır.

Bunlardan ata, hem erkek hem dişi her iki cins için de kullanılırken ağırlıklı olarak erkekleri ifade etmede; ana ise sadece dişi yani doğurgan olanı ifade etmede kullanılan bir kelimedir. Bu kelimelerin ortak bir özelliği de ünlü+ünsüz+ünlü seslerden oluşmalarıdır. Ancak bu kelimelerin aynı anlamda kullanılan yine farklı Türk topluluklarında kelime ortasındaki ünsüzün kelimenin başında olduğu ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü (xaxa) şeklindeki ata-tata, ana-nana, aka-kaka, apa-papa, aba-baba, ebe-bebe, aça-çaça, eçe-çeçe, ene-nene, eme-meme, eke-keke, öke-köke gibi varyantları da vardır. Bu kelimelerdeki ünlüler zaman zaman kelimedeki ünsüzlerin durumuna göre daralıp genişler veya yuvarlaklaşıp düzleşebilir. Kalınken inceliyor inceyken kalınlaştığı da olur. Kelimeyi kullanan topluluğun ağız özellikleri gereği bazen -ç, -ş, gibi küçültme ekleri alırken bazen de vasıta hali eki alabilir. Yine kelime kullanım sırasında vurgulanarak kelime içindeki ünsüz çiftleşir. Bahsedilen küçültme eklerinin bazen bu ünsüz çiftleşmesi olan kelimelere geldiği de görülür.

Kökenleri konusunda sözlüklere bakıldığında zaman bunlardan bazılarının başka dillerden alıntı olduğu görüşüyle de karşılaşmak mümkündür. Ancak şu unutulmamalıdır. Türk Türkologların yabancı Türkologların görüşlerine kayıtsız şartsız inanmaları gibi bir zaaf yanında kendine güvenmeme gibi bir hastalıkları da vardır. Buna, içinden çıkamadıkları kelimeleri rastladıkları ilk kaynağı dikkate alarak Çince, Moğolcaya, Soğdca veya Farsçaya dayandırıp uğraşmaktan kurtulma gibi kolaylıkları vardır. Buna, bir yazının bilimsel olması için kaynağı ve doğruluğu sorgulanmadan bol referans kullanılması gibi bir anlayış ifade edildiğinde Türkoloji, yabancıların istediği gibi at koşturduğu, söyledikleri her saçmalığı itirazsız kabul ettirdikleri bir bilim dalı haline gelmiştir.

Bahsedilen bu saçmalıkların sık rastlandığı konulardan birisi de toplulukların isimleri ve bu isimlerin nasıl oluştuğu ve kökenleri konusundaki görüşlerdir. Bu konuda üzerinde çok fazla ve farklı görüşlerin ortaya atıldığı isimlerden birisi Gagauz ismidir.

Kelimenin kökeni ile ilgili Radloff, Moşkov, Dimitrov, Mladenov gibi Türkologların görüşleri öne çıkmaktadır.

Radloff ve Moşkov, kabile anlamına gelen Uz Ağuz veya Oğuz-Uz kelimesinin önüne Uzlarda kabile manası ifade eden ga yahut Gaga kelimesinin gelmesiyle oluştuğunu savunurken Dimitrov Uz kelimesinin önündeki ga ya da pekiştirilmiş gaga şeklinin Sanskritçede nesil manasına gelen bir kelime olduğunu ve birleşimin “Uzların ahfadı, halefleri anlamına geldiğini iddia eder. Mladenov’un birleşimin Gök Uz şeklinde olduğu görüşündeki Gag veya gaga kelimesinin gök kelimesinden geldiği iddiasına Ahmet Cebeci ve Yaşar Nabi Nayır da katılır. Manof ise Gagauz kelimesindeki ga yahut gaga kelimesinin bir ek değil Gagauzlara Hıristiyanlaştırıldıkları zaman Karakalpaklar tarafından verilen ve sınır bekçisi anlamına gelen Kalauz kelimesi olduğunu, daha sonra Hıristiyanlığı kabul eden diğer Oğuzlara da bu ismin verildiğini ve kelimenin Ortodoks Hıristiyan Oğuz anlamını kazandığını belirtir. Müstecip Ülküsal da Hıristiyanlığı kabul eden Oğuzlara Gagauz adının verildiği düşüncesindedir. Çakır, Radloff’un görüşüne katılırken Tanasoğlu, Oğuz anlamına gelen auz kelimesinin başındaki gag kelimesinin Hak sözüyle ilgili olduğunu savunur, A. Mecit Doğru da Tanasoğlu’nun bu görüşünü destekler. Kemal Karpat ve Halil İnalçık P. Wittek’in Gagauz kelimesinin Keykavus kelimesinin değişmesiyle oluştuğu görüşünü desteklerler. Vecihe Hatiboğlu kelimenin karağuz veya Gara Guz birleşiminden oluşabileceği ihtimali üzerinde durur. Ercilasun ise Posof ve Ardahan’daki Kıpçak asıllı Ahıska Türklerine Gagavan denilmesini dikkate alarak Oğuz ve Kıpçakların kaynaşmasından oluşmuş anlamında Gaga-Uz şeklinin oluşmuş olabileceğini değerlendirir (Özkan, 1996: 7-9). Bunlardan farklı olarak Zeki Velidi Togan kelimenin Kaka Uz veya Aga Uğuz olabileceği ihtimali üzerinde durur (Togan, 1981: 165).

Bütün bu görüşleri değerlendiren Özkan ise kelimenin iki kısımdan oluştuğunu, birleşimin ikinci kısmının boy ismi olan Uz veya Oğuz olduğunu birinci kısmının ise anlamı henüz çözülemeyen gag veya gaga olduğunu belirtir (Özkan 1996: 9).

Buraya kadar sıralanan görüşlerden Gagauz adının iki kelimedenden oluştuğu birinci kısmın anlamı bilinmeyen gag veya gaga, ikinci kısmının ise Oğuz kelimesinin kısaltılmış şekli Auz veya Uz olduğu genel kanaat haline gelmiştir.

Dikkatle bakıldığında Gagauz kelimesinin bir birleşik kelime olduğu ve iki kelimedenden meydana geldiği hemen anlaşılır. Türkçede bir kelime içinde iki ünlünün yan yana gelebileceği dikkate alınarak kelimeyi iki ünlünün yan yana geldiği yerden ikiye ayırarak iki ayrı kelime şeklinde değerlendirmek gerekir. Kelime gaga+Uz şeklinde iki kelimenin birleşmesi ile oluşmuştur. Uz kelimesi Oğuz kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

Burada çözüme kavuşması gereken tek bilinmeyen gaga kelimesinin ne olduğudur. Bu konu da Buran tarafından Gakgoş kelimesi üzerine yapılan çalışmada çözümlenmiştir (2000: 173-175).

Türkçenin farklı yazı dilleri ve ağızlarındaki ünlü+ünsüz+ünlü şeklindeki seslerin sıralanmasından oluşan kelimelerin ortasındaki ünsüzün başta da kullanılmasıyla kelime farklı Türk topluluklarında iki şekilde de kullanılmaktadır. Bu kelimelerdeki ünlülerin zaman zaman birinin incelendiği, kalınlaştığı, daraldığı veya yuvarlaklaştığı durumlar da olmaktadır. Ancak kullanılan bu iki şekilden hangisinin asıl olduğu bilinmemektedir.

Bu şekilde oluşmuş ata kelimesinin tata, tate, aynı anlamda kullanılan aka kelimesinin kaka, eski Türkçedeki apa kelimesinin papa, aba kelimesinin baba, aça veya açe kelimesinin çaça, çeçe şeklinde kullanıldığı dikkate alınırsa gaga kelimesi aga veya ağa kelimesi ile aynı anlamda kullanılan bir kelimedir.

Nitekim gaga veya gağa kelimesinin Azerbaycan Ağızlarında dede, ata anlamında kullanıldığının canlı şahitleri vardır (Zamina Rüstembeyli²), kelimenin sözlükteki anlamı ise “*Hürmet ve saygı için büyük kardeşe, amcaya, dayıya ve genelde yakın akraba olanlara hitaben söylenir ağabeyi anlamında*” (Altaylı, 1994: 441) şeklindedir. Kelime Türkmen Türkçesinde ünsüzleri sedasız olarak “kaka” şeklinde “ata” (Hamzayev vd., 1962: 366) ve “1. Baba, ata. 2. Erkek çocuk ismi ” manasında kullanılmaktadır. Başka bir sözlükte ise “1. Ailede çocuğun en yakın akrabalarından olan erkek adam, baba. 2. Babanın erkek çocuğuna saygı gereği onun adına ilave edilerek kullanılan unvan. 3. Erkeklere konulan ad. 4. Yer (oba, şehir vb.)” (Kıyasova vd, 2015: 10) anlamlarında kullanılmaktadır.

Kelimenin varyantı olan ağa kelimesinin “4. Sahip, bir şeyin hâkimi, sahibi, 5. sf. Hakim olan üstün.” (Altaylı, 1994: 12) şeklindeki üçüncü ve dördüncü anlamı, Gagauz ismindeki gaga kelimesinin tam anlamını vermektedir. Kelimenin bu yapısı bize Türkiye’de Mustafa Kemal’e verilen soyadın yapısını da çağrıştırmaktadır. Kelime, Türklerin atası, en büyüğü, Türklere babalık yapan anlamında Ata+Türk birleşiminin oluşumu, Uz ya da Oğuzların atası, büyüğü anlamına gelen Gaga+Uz kelimesi ile aynıdır. Burada tartışmaya konu olan ve çok farklı yorumlara sebep olan kelime bir akrabalık terimi olan gaga kelimesidir. Bu kelimenin baba, ata anlamında kullanılması ilk defa rastlanan bir durum değildir. Anadolu ağızlarında benzer varyantları da vardır (Buran 2000: 175-177).

Bu akrabalık terimleri, Anadolu ağızlarında isim veya lakap olarak da kullanılmıştır. Bir çocuğa babasının veya dedelerinden birisinin ya da anasının veya anneanesi ya da babaannesinin ismi konulmuşsa saygı gereği küçükler adını söylemek yerine çocuğa o adı taşıyan kişinin unvanıyla baba, dede, ake, ana, nene, hatun, hatun kız, ana kız, gibi unvanlar lakap olarak isim yerine kullanılır. Kelime, şahıs ismi veya lakap olarak kullanıldığında güçlü kuvvetli, zayıfı koruyan kollayan, zayıflara kol kanat geren, yardım sever, cömert anlamlarına gelmektedir. Kelimenin bu manasının yaygın olarak kullanıldığı yerlerden birisi ise Elazığ’dır.

Elazığ’da gakko/gakgo gakkoş/gakgoş şekillerinde kullanılan, (Buran, 2000: 176) kelimenin kökeninin Anadolu’nun farklı bölgelerinde ve onun kısaltılmış şekli gaggo ya da gakko gaga kelimesindeki ikinci ünsüzün vurgulu söylemek amacıyla çift söylenmesinden ibarettir. Sondaki -ş ünsüzü ise eklendiği kelimelere küçültme, sevgi, şefkat, acıma anlamları katan küçültme ekidir (Ekici 2022: 262).

Bir şehir ahalisini ifade etmek üzere kullanılan dadaş kelimesi de ata kelimesinin ünsüzünün sedalılılaşması ile oluşan ada kelimesinin kelime başındaki d’li varyantıdır. Kelimenin sonundaki -ş ünsüzü gakkoş kelimesinde olduğu gibi küçültme, sevgi, şefkat ve acıma anlamları katan -ş küçültme ekidir (Ekici 2022: 262).

Türemiş bir kelime olduğu açık olan dadaş kelimesinin kökünün dada olması kuvvetle muhtemeldir. Dada kelimesi TDK’nın Türkçe Sözlük’ünde yer almamış. Derleme Sözlüğü’nde kelimenin “1. Büyük kardeş, ağabey. 2. Bebek, bir aylıktan iki yaşına kadar olan çocuk. 3. Hala. 4. Teyze. 5. Yaşlı kadınlara saygı için kullanılan hitap sözü; 1. Çocuk maması. 2. Dilsiz. 3. Küçük çocuklara verilen ufak tefek hediyeler. 4. Birini oyalamak için söylenen tatlı söz, gösterilen iyilik, verilen yiyecek.” (DS, 2019: 1317-1318) şekillerindeki anlamları tespit edilmiş.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde dadaş kelimesi “1. a. Erkek kardeş. 2. *mec.* Delikanlı, yiğit kimse.” 3. *ünl.* Yakın dostlar için kullanılan bir seslenme sözü. “ (TS, 2023: 892) olarak verilmiş. Halk ağzında ise “1. Baba. 2. Erkek kardeş. 5. Delikanlı. 7. Mert, cesur. 8. Külhanbeyi, kabadayı. 9. Arkadaş, ahbap. 10. İkiz. 11. Aynı yaşta olan küçük çocuklar, akran. 12. Adları aynı olan, adaş. 13 (Erzurum) Ağabey, bar oynayan delikanlı, Erzurumlu arkadaş,

² Bakü Avrasya Üniversitesi Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi

hemşeri, geniş anlamı ile Erzurum bölgesinin efesi; Ağabey; arkadaş; hemşehri (çağırma sözü).” (DS, 2019: 1319) anlamları tespit edilmiş.

Azerbaycan sözlüğünün birisinde dadaş kelimesinin karşılığı yine “Dadaş” şeklinde verilmiş (Akdoğan, 1999: 164), bir diğerinde ise anlamı, “Küçük kardeş veya kız kardeşlerin ağabeylerine söyledikleri seslenme şekli, verdikleri ad.” (Altaylı, 1994: 219) şeklinde verilmiş.

Bu kelime, tata dada arasındaki ilişki kaka (aka, ake) gaga (aga, ağa) arasındaki ilişkide olduğu gibidir. Dada kelimesi, ata kelimesi ile eş anlamlı tata kelimesinin ünsüzlerinin sedalılaştırılmış şeklidir.

Dadaş ve gaggoş gibi bir şehir halkını ifade etmese de Türkiye’nin Güney Doğusunda çok yaygın kullanılan benzer bir isim de Ökkeş kelimesidir. Maraş ve civarında Ökkeş kelimesi isim ve lakap olarak çok kullanılmaktadır. Ökkeş kelimesi Türkçe Sözlükte ve Derleme Sözlüğünde yer almamıştır. Kelimenin “erkek örümcek” anlamındaki ukkaşe kelimesinin değişmesi ile oluştuğu görüşü bilgisayar ağ sayfalarında vardır (milliyet, 2024: <https://www.milliyet.com.tr/egitim/okkes-isminin-anlami>). Ancak kelimenin sonundaki dişilik ekinin erkek bir hayvanı ifade etmede kullanılması da bunun bir halk etimolojisi olabileceğini düşündürmektedir. Ağ sayfalarındaki bir diğer görüş ise kelimenin Türkçe olduğu ve okçu anlamına geldiğidir (igü, 2024: <https://uzemigunsem.gedik.edu.tr/blog/okkes-isminin-anlami>). Birbirine taban tabana zıt bu iki görüşün ikisinin de doğruyu yansıtmadığı bir gerçektir. Kelimenin Türkçe olduğu hakkındaki ikinci görüşte kelime ok+keş “ok çeken anlamında bir birleşik kelime olmaktadır. Ancak ok kelimesinin nasıl ök olduğu çözülmesi gereken ayrı bir sorundur.

Ökkeş kelimesi de muhtemelen öke kelimesinin vurgulanmak için ünsüz ikizleşmesi ile ökke olmuş, küçültme eki -ş’inin gelmesiyle Ökkeş şeklini almıştır. Öke kelimesi yazı dilinde “dahi” anlamındadır (TS, 2023: 2586). Halk ağzında ise kelimenin öfkeden bozulmuş öyke kelimesinin -y- ünsüzünün düşmesi ile oluşmuş şekli ile karıştığı görülmektedir. Ancak kelimenin ikinci anlamı olan “Büyük kardeş, abla” (DS, 2019: 3327) kelimenin gerçek anlamı olma ihtimali yüksektir.

Öke kelimesinin eke kelimesinin bir varyantı olma ihtimali güçlüdür. Eke kelimesi ise yazı dilinde “1. ağ. Yaşlı olan (insan veya hayvan). 2. ağ. mec. Yaşı küçük olduğu hâlde sözleri ve davranışları büyümüş gibi olan çocuk.” (TS, 2023: 1143), halk ağzında ise “I.1. Büyük kardeş, ağabey. 2. Büyük, yetişkin, yaşlı, kart, olgun (insan ve hayvan); II.1. Kurnaz, açığöz (insan). 2. Tecrübeli, usta. 3. Zeki, çok bilgili (adam). 4. Dâhi. 5. Görgülü. 6. Kabadayı, efe halli; III. 1. Yaşı küçük olduğu halde sözleri ve işleri büyük olan (çocuk). 2. Çok konuşan, geveze, ukala; IV.1. 2. Küçük kardeş; V. Baş çoban; 1. 1. Çok bilmiş olan, her işe karışan. 2. Kadının veya kocanın büyük kız kardeşi; Küçükbaş hayvanların yillanmış, olgunlaşmış olanı, Çokbilmiş, bilgiçlik taslayan” (DS, 2019: 1691-1692) anlamları tespit edilmiştir. Kelimenin-ca/-ce eki ile zarflaşmış hali “kabadayı, efe halli” ve “orta yaşlı” anlamları kelimenin kökünün “büyük, tecrübeli, olgun, güçlü kuvvetli, koruyan kollayan” anlamlarının olduğunu göstermektedir.

Eke kelimesi Azerbaycan’da açık ve normal e ile iki farklı şekilde Éke/yéke: ağır, büyük, iri (Akdoğan, 1999: 249), Eke: büyük, iri, yaşlı (Akdoğan, 1999: 249) anlamları birbirine yakın şekilde kullanılmaktadır. Kelimenin -ç küçültme eki olarak zarflaşmış şekli ise Ekeç: Büyük, kocaman, iri, yaşlı, tecrübeli, yaşlı gösteren (Akdoğan, 1999: 249) anlamlarındadır. Kelimenin ekenene “büyük anne” (Akdoğan, 1999: 249) kullanımındaki neneye kattığı anlam aslında kelimenin tam anlamıdır denilebilir.

Bu durumda Ökkeş kelimesinin farklı Türk topluluklarında, baba, ata, amca, dede anlamlarında; aka, ake, eke, öke şeklinde kullanılan kelime olduğu, -ş küçültme ekinin almış ökeş şeklinin vurgulu söylenmek için kelime ortasındaki k ünsüzünün ikizleştiğini ve kelimenin Ökkeş şeklini aldığını, halk arasında isim veya unvan olarak kullanılan kelimenin

güçlü, kuvvetli, gören, gözetən, babalık yapan, büyüklük gösteren anlamlarının olduğu söylenebilir.

Üzerinde en çok durulan ve bilim adamları tarafından farklı görüşlerin ileri sürüldüğü adlandırmalardan birisi Tatar kelimesidir. Bu kadar üzerinde durulmasının bir sebebi de uzunca bir süre Türk kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmasından kaynaklanmıştır denilebilir. Tatar kelimesi Türkiye Türkçesinde “*Mektup, haber vb. şeyleri gidecekleri yere götürən atlı posta arabasını süren kimse*” ve “*Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti’nde ve Kırım’da yaşayan Türk halkı ve bu halkın soyundan olan kimse.*” (TS, 2023: 3200) şeklinde açıklamış fakat kelimenin kökeni ve yapısı hakkında bir bilgi vermemiştir. Halk ağzında ise “I. Gül, nergis, zambak vb. çiçeklerin açılmamış goncaları; II.1. *Postacı.* III. *Çocukların cirit oynadıkları bir çeşit çubuk*” (DS, 2019: 3844) anlamlarından ikincisi eski yazı dilindeki kullanımı destekleyen anlamlardır.

Tatar adını "A. A. Suharev "Dağ kişisi", Yeremeyev "Tat-ar", Karamzin "Put (Ongun)", Kaşgarlı "Tat-Yabancı", Belozerskaya "Tipter-Defter" P. Karpini "Su Moğolu" şeklinde açıklamış, Çin yıllıkları Ta-ta "Barbar-Vahsi" şeklinde anlamlandırırken Ermeni el yazmalarında kelime "Okçu halk" şeklinde değerlendirilmiştir (Kalkan, 1996: 11). I. N. Berezin “Tatar” adının “çeken” veya “uzatan” anlamlarında “Tartır” olarak görüldüğünü, R. Ahmetyanov da kelimenin başlangıçta “Tartır” olduğunu fakat manasının “hükümdarlar hükümdarı” olduğunu; L. Z. Budagov “Tatar” sözünün İran’da ve Türkiye’de “haberci”, “ulak” anlamında kullanılan kelimedenden türediğini; N. A. Baskakov adın Kalmıkca “tatr” ve Çuvaşça “tudar” olarak geçen “kekeme”den geldiğini; A. A. Suharev “Tatar” adının, “tau” yani “dağ” ve “tar” yani “yasamak” kelimelerinin birleşmesi ile oluştuğunu, D. Yeremeyev adın “tat+ar” seklinde şekillendiğini ilk baslarda Farslar ve sonraları tüm yabancı olanların kastedildiği ve böylece “tatar” adının “yabancı”yı işaret ettiğini belirtirken N. M. Karamzin “Tatar” adının bir Yakut ongunundan geldiğini, A. H. Halikov Evenkilerde “dyada” ve Yakutlarda “sata” denilen ve yağmur yağdırıp hastalık gideren tasın adıyla Tatar adının bir alakası olabileceğini belirtmişlerdir (Yıldırım, 2012: 172-173).

Yıldırım kelimeyi Çin kaynaklarına dayanarak açıklamaya çalışmıştır (Yıldırım, 2012: 174-176). Ancak Türkçe bir kelimenin başka bir dilin kaynağında üstelik tek heceli ve hala kavram yazısı kullanan bir halkın bugün anlaşılamayan yazılarında aramak boşuna bir çabadır.

Sümer’in bir “Moğol ulusu” olarak nitelediği (Sümer, 2011: 168) Tatarlar için Kalkan, Moğolların öncü birlik olarak kullanmasından dolayı uzun süre Avrupa ve Çin’de Moğolların Tatar olarak algılandığını (Kalkan 1996: 11) belirtir. Moğolların kendilerinin Tatar olarak adlandırılmasından hoşlanmamaları (Sümer, 2011: 168) da bu topluluğun Türk olduğu görüşünü kesinleştirmektedir. O halde kelimenin ilk Türkçe yazılı kaynaklarda “Tatar” şeklinde geçmesi ve bu ismi taşıyan halkın Türk olması kelimenin anlamı ve yapısının da Türkçe olduğunu göstermektedir.

Gagauz kelimesinin birleşik yapısını dikkate alarak bu isimde birleşik yapı olabileceği ihtimali güçlüdür. Böyle bir birleşik kelimenin birinci kısmı tat veya tata kelimeleri olabilir. Tat kelimesi Türkiye Türkçesinde “*I. Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar. 2. Hazar Denizi kıyısında İran Azerbaycanı sınırında yaşayan İran soyundan olan bir topluluğun adı.*” (TS, 2023: 3200) anlamlarında kullanılmaktadır. Halk ağzında ise “*I. Dilsiz, kekeme, çirkin, sevimsiz, kaba, şaşkın, aptal. II. Köknar ve ladın dalı, ince kesilmiş ağaç, kasımpatı. III. Düzgün kesilmemiş şey. IV. Ayak altı, taban; el ayası, çorabın tabanı. V. Tanrı. VI. Yufka ekmeğini tandıra yapıştırmakta kullanılan ot yastığın içine konulduğu sepet altı biçiminde bir araç; Acem, Şii; ET tat: yassı suratlı; basık burunlu; yabancı.*” (DS, 2019: 3843-3844) anlamları tespit edilmiştir. Bu anlamları karşılayan tat kelimesinin bir ardından gelen ar/er kelimeleri ile birleşerek bir topluluğa isim olması zayıf bir ihtimal olarak gözükmemektedir.

İkinci ihtimal birleşimin birinci bölümünün tata olması ihtimalidir. Tata kelimesi Türkiye Türkçesi yazı dili sözlüğünde yer almamıştır. Halk ağzında ise “I. Kedi kovalama ünlemi. II. Çocuk dilinde şapka. III. Çocuk dilinde iskemle, tahta. IV. Çocuk yemeği, mama, güveç. V. Peltek konuşan, kekeme, aş, yemek (çocuk dilinde)” (DS, 2019: 3844) anlamlarında kullanılmaktadır. Azerbaycan, Türkmen Türkçeleri sözlüğünde kelimeye rastlanmamıştır.

DLT’te kelime tata ve tada şeklinde olup “on adımdan görülebilecek kadar yer parçası” (Kaşgarlı Mahmut, : 220) anlamı verilmiş. “Dada” veya “dede” ise baba anlamında Oğuzlarda ibaresiyle verilmiştir (Kaşgarlı Mahmut, : 220).

Kelime Kırgız, yazı dilinde tespit edilemedi ancak ağız sözlüklerinde vardır. Kelime, Cergetal Kırgızlarında “tété” şeklinde olup “Baba tarafından olan akrabalar” anlamındadır (Makambayev, 2009: 883).

Kelime Kazak Türkçesinde “taté” şeklinde “1. Abla; 2. Yaşı büyük bayan; 3. Baba; 4. Ağabey, yaşı büyük erkek akraba. 5. Apa, ana” anlamında tespit edilmiştir (Malmakov vd., 2011: 800). Tatar Türkçesi sözlüklerinde tespit edilememiştir.

Özbek Türkçesinde tata kelimesi sözlükte yoktur. Ancak kelimenin ünsüzleri sedalılaştırılmış olarak dada “ata, baba” anlamında “katta dada” baba ya da annenin babası anlamında (ÖTİL I, 1981: 205) kullanıldığı görülmektedir.

Uygur Türkçesinde tata kelimesi ünsüzleri sedalılaştırılmış olarak dada şeklinde baba anlamında “dada”, dede anlamında *çoñ dada* (Necip, 1995: 92) şeklinde kullanılmaktadır.

Şahıs isimlerinin önünde sıfat olarak büyüklük, ululuk, bilgelik anlamları kattığı düşünülen kelime tarihi şahsiyetlerden Cengiz Han’a katiplik yapan Tata Tonga isminin önünde de kullanılmıştır. Buradaki iki isimden tata kelimesinin Tunga isminin önünde unvan belirten sıfat olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Çakan, 2019: 19). Kelimenin Türk yazı dilleri veya ağızlarında dada, taté ve tété şeklinde isim olarak baba, dede, amca, ağabey, abla, ana gibi anlamlarının olduğu sıfat olarak ulu, büyük, bilge anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Birleşimin birinci kısmı tata olarak kabul edildiğinde geriye kalan r anlamsız olmaktadır. İsimden isim türeten bir -r eki yoktur. Kelimenin bir isim olma ihtimali dikkate alınırca bu kişi ya da kişiler anlamında er olmalıdır. Kelime o zaman tata+er şeklindedir. Biri ismin sonunda diğeri başında iki düz ünlü yan yana gelmiştir. Bu durumda iki ünlü kaynaşarak tek ünlü haline gelmiştir. Belki ilk zamanlarda uzun bir ünlü oluşmuş ilerleyen zamanda o da kısalmıştır. İkinci kelime kişi, er, asker veya kişiler, askerler, ordu anlamlarında olmalıdır. Tatarların savaş konusundaki ustalıkları, Cengiz Han’a bile öncü birlik görevi yapmaları kelimenin askeri tarafını yani asker veya ordu anlamını öne çıkarmaktadır. Bu kelimeye sıfatlık eden tata kelimesinin ise büyük, ulu anlamında sıfat olması gerekir. İkinci kelimenin kişi, er anlamları olduğu düşünülürse benzer yapıdaki Tata+Tunga ve Ata+Kişi (Sümerolog Atakişi Celil oğlu Kasım) ismi yapı için referans kabul edilebilir.

Bu konuda üzerinde durulması gereken bir isim de eşe kelimesidir. Eşe kelimesi, Arapçadan dilimize giren Ayşe kelimesinin değişmiş şekli olduğu genel bir kanaattir. Ancak dikkatle incelendiğinde aynı yerleşim biriminde hem ayşe hem de eşe kelimesinin kullanılışı dikkat çeker. Pek çok kişi eşe kelimesinin taşrada, ayşe kelimesinin ise şehirlerde kullanıldığını söylemektedir. Ancak köylerde ve küçük yerleşim merkezlerinde ayşe ismi ünlü uyumuna uydurularak ayşa şeklinde kullanılmaktadır. Ayşe isminin köy ve kasabalarda ayşa şeklinde kullanımı eşe kelimesinin ayşenin halk ağzındaki kullanımı olduğu düşüncesini çürütmektedir. Eşe kelimesi Orhun Yazıtlarında geçen “eçüm apam” tekrar grubundaki eçe kelimesidir. Anlamı eçi “amca, ağabey”, eçü “ecdad, ata, büyük baba” (Ergin, 2016: 123) anlamlarındadır. Ergin’in bu anlamlarına bir ailenin veya boyun en büyüğü, en ileri geleni, bilgisi veya hükmedeni anlamlarını eklemek gerekir. Eşe kelimesi ise aynı kelimenin farklı şekilleri olan eçe, eçi, eçü kelimesinin ünsüzünün ş ünsüzüne dönüşmüş halidir. Bu kelimenin ünsüzünün değişmeden sedalılaştırılarak aldığı yeni şekil ise ece kelimesidir. Ece

kelimesini TDK Türkçe Sözlük “Kraliçe, güzel kadın” olarak anlamlandırmıştır. Kelime TDK Derleme Sözlüğünde “baba, amca, erkek kardeş, baba anne, kadın, arkadaş, samimi arkadaş, ağa, ak sakallı ihtiyar, hala çocuğu, abla, büyük kız kardeş, yenge, büyük kardeş, ağabey, büyük anne, nine” anlamları halk ağzından derlenmiştir. Bu geniş anlamlandırmanın kökü Orhun Yazıtlarındaki “amca, ağabey”, eçü “ecdat, ata, büyük baba” anlamlandırmalarına bu daha derli toplu ifade edilirse bir ailin⁹ veya boyun en büyüğü, sözü geçeni, topluluğun kendisinden geldiğine inanılan veya onun yerini tutan kişisi anlamı daha doğru olur.

Ana, ata, aba, apa, ebe, ağa, aga, aka, eçe, açe, aça, eşe, eke, öke, ame, eme, eze gibi ünlü+ünsüz+ünlü ses dizilimindeki akrabalık terimlerinin ünsüzlerinin kelime başında olduğu nana, nene, nine, tata, baba, bebe, papa, gağa, gaga, kaka, kake, bebe, çeçe, şeşe, keke, köke, mama mama kelimeleri de vardır. Belki de Türkçedeki cinsiyet ayrımı olmamasından dolayı bu kelimeler her Türk topluluğunda hatta aynı topluluğun farklı coğrafyalarında bile farklı şekilde ana, baba, dede, nine, hala, teyze, abla, ağabey, amca, dayı veya ailenin büyüğü ata anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimeler mecazi anlamda büyük, ulu, bilge, saygı duyulması gereken insan, ailenin veya topluluğun ak sakallısı anlamlarına da gelmektedir. Bu sıfat olarak kullanılmaktadır. Bunu durum özellikle toplulukların isimlendirmelerinde görülmektedir. Bunun yanında bir şehir ahalisini veya bir kısmı ifade eder şekilde küçültme eki alarak da kullanılmaktadır. Bir şehir halkını ifade eder şekilde kullanılan isimler anı zamanda o şehirde kişilerin birbirine hitap edati olarak kullandıkları kelime de olabilmektedir. Türk topluluklarının isimleri değerlendirilirken tarihi metinler, çağdaş yazı dilleri ya da onların ağızlarında kullanılan akrabalık terimlerinin dikkate alınması çözümü kolaylaştırıcaktır. Topluluk isimlerinin çözümlenmesinde yine kişilere verilen isimler ve onların yapısı, kişilere ad koyma gelenekleri dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınevi.
- Buran, Ahmet (2000). “Gakgo/Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı”, *Türk Dili*, S. 578, s. 173-177.
- Çakan, Varis (2019). “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 19-28.
- Ekici, İsmail (2022). “Eski Türkçedeki +(X)ç ve Türkiye Türkçesindeki +(X)ş Küçültme Eki Arasındaki Yapısal ve Anlamsal Paralellikler”, *Dil Araştırmaları*, S. 31, s. 259-267.
- Emir Necipoviç Necip (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* çev. İklil Kurban, Ankara; TDK Yayınevi.
- Ergin, Muharrem (2016). *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hamzayev, M.Y.-Altayev, S.-Atayev, G.-Açılova, G.-Mecgulov, V.-Meretgelliye, A. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı.
- İstanbul Gedik Üniversitesi ağ sayfası (2024). “Ökkeş İsmi Anlamı Nedir? - Detaylı İsim Analizi” İsimler ve Anlamları. <https://uzemigunsem.gedik.edu.tr/blog/okkes-isminin-anlami-nedir-detayli-isim-analizi> (Erişim 11/04/2024)
- Kalkan, Mustafa (1996). “Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 34, S. 393, s. 11-18.
- Kaşgarlı Mahmut (1999). *Divanu Lügati't-Türk C.III*. çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınevi.
- Kıyasova, G.-Geldimirov, A.-Durdıyev, H. (2015). *Türkmen Dilinin Düşündürüşli Sözlüğü II*. Aşgabat: Türkmenistanın İlimler Akademiyası.
- Makambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektolojikalik Sözdüğü*, Bişkek:.
- Malmakov, M, Esenova, K, Hinayat vd (2011) *Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü* 14.cilt, 800 ss

- Milliyet Gazetesi (2023). “Ökkeş İsminin Anlamı Nedir? Ökkeş Ne Demek, Hangi Anlama Gelir?” <https://www.milliyet.com.tr/egitim/okkes-isminin-anlami-nedir-okkes-ne-demek-hangi-anlama-gelir-6457616> (erişim 11/04/2024)
- Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası (1981). *Özbek Tilinin İzohli Lugati I*, Moskva: Rus Tili Neşriyoti
- Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sümer, Faruk (2011). "Tatarlar" *TDV İslâm Ansiklopedisi C.40*, İstanbul: TDV Yayınevi, s. 168-170.
- TDK (2019). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Togan, A. Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yıldırım, Kürşat (2012). “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Güz, 2012, s. 171-190.

